

II глава

ФИЛОСОФИЯ, НАУКА, СОФИСТИКА

Софистиката в постмодерността

Днес, в края на XX в., науката все повече се превръща в своеобразна културна доминанта и оказва все по-решаващо въздействие върху различните страни на социалния живот, върху съдбата на човека, върху неговото бъдеще.

Разширяването на социалната функция на науката, очевидното повишаване на нейния авторитет е резултат от развитието на научно-техническия прогрес. Но оптимистичната реакция спрямо този прогрес не е еднозначна. Днес човечеството се сблъсква с такива алтернативи, които нямат прецеденти в миналото. Утилитарната, прагматичната насоченост на науката в условията на постмодерността става все по-очевидна. Съществено се променят човешките ценности. Резултатите от научните изследвания, а още повече социалните последици от тяхното използване, в редица случаи се оказват нееднозначни, извън контрола на учените, пораждат несъвместими, понякога взаимно изключващи се оценки — от сциентистки оптимизъм до ирационалистически песимизъм. Това положение едва ли се нуждае от особени аргументи. Достатъчно е да се каже, че такъв род представи са характерни както за масовото съзнание, така и за редица теоретически концепции.

Към това следва да се добави, че тази противоречивост на естествените, социалните и поведенческите науки пронизва всички форми на общественото съзнание и поражда във всяка от тях специфични проблеми и колизии. А философските интерпретации на науката до голяма степен са зависими от господ-

стващата представа за нея, представа, създаваща се в по-широк контекст на културата.

Разбира се, и днес много влиятелни философски концепции, следвайки традицията на Новото време, се стремят да изградят философията по образец на точните науки – търсят отговор на проблема “как да се направи философията наука”. Но успоредно с развитието и успехите на съвременната наука и забележимото повишаване ролята ѝ и в обществото възникват и неусетно се разрастват философски течения, които демонстрират усъмняване и отрицание на рационалистичните методи и апелират към подсъзнателните, екзистенциалните сфери на човешкия опит. Затова е неизбежен въпросът за границите между едно или друго състояние на съзнанието и неговото философско възплъщение, за начина, по който философското знание усвоява характерните за епохата социо-културни образувания, въпросът за самата процедура на формиране и реализиране на философстването.

Спецификата на съвременното философско знание позволява и изисква да разграничим два възможни аспекта в изследването. От една страна е проблемът за взаимоотношението между философията и науката, а от друга – между философията и различните начини на практическо духовно усвояване на света, на “ценностното” съзнание¹. Според нас един от фундаменталните, по своему класически, е въпросът за философията, науката и софистиката, за съотношението между техните методи, за характера на взаимното им влияние и социалните им функции, за връзката им с екзистенциалните проблеми. Ще припомним ситуацията, в която се оказаха “специалистите”, които се ограничаваха в рамките на морализаторски оценки (и сентенции) за софистиката: въпреки цялата на пръв поглед очевидна уязвимост на софистиката за научната, рационалистична критика, постоянно се разкриват най-непосредствени връзки на софистиката с общия процес на социокултурното съществуване и развитие. Има се предвид, че софистиката се е създавала от съзнателната, целенасочена дейност на индивидите, които така или иначе преживяват, “чувстват” социокултурната среда, формират своя идеал, следват определени мотиви и т. н. В резултат от това се осъществява психологическа, ценностна, емоционална ориентация на човека, която служи като средство за преоценка и критическо отношение

към социално санкционирани нормативни образувания. Самата история на софистиката се образува от непрекъснати интелектуални съмнения, разграничения, предизвикателства спрямо създадените традиции. На поставения от скептиците и софистите въпрос как е възможна философската наука, след като съществуват множество несъвместими философски направления, още не е постигнат единодушен отговор. А как науката и философията се отнасят към софистиката? Отговорът на този въпрос е едно от предварителните условия за конкретен анализ на научната философия.

1. Социално развитие и софистика

Тук акцентът ще бъде поставен върху това да се покаже, че преходът към постмодерното не се проявява така отчетливо, както в засилване на релативистичното начало, което, разбира се, има различни проявления. Проблемът за софистиката възниква на всички равнища на нашия живот, следователно е светогледен проблем. На софистиката се гледа като на своеобразен преход от философската към културологичната и екзистенциалната тема. Въпреки всички и всякакви отрицания на софистиката, тя съществува не само в личния живот на хората, но и в обществената сфера: в културата и субкултурата, в научните дискусии и в средствата за масова комуникация, в малките кръгове (интелектуалните и артистични групи и общности) и в големите политически и религиозни движения както с консервативна, така и с прогресивна ориентация.

За по-задълбочено разбиране на особеностите, характеризиращи софистиката в сравнение с другите социални феномени, е необходим подробен анализ, основан на общозначими социокултурни показатели, което би позволило една оценка както на обществото на постмоделността като цяло, така и на начина, по който човек се индивидуализира, осъществява своята екзистенциална активност, отнася се (интегрира или конфронтира) в цялостния икономически, социален и политически живот.

Ето защо смятаме за необходимо да дадем едно кратко изложение на някои аспекти, за да подпомогнем изграждането

на обща представа за софистиката в постмодерността. Започваме с предпоставката, че всяко обществено явление има своите особености, своите закони, динамика и смисъл. "Параметрите" на софистиката са преди всичко в зависимост от общия социален контекст. Софистиката, както всеки духовен продукт, колкото и отдалечен да ни се струва от зависимостта на социално-историческата действителност, би трябвало да носи не само родовите черти на тази действителност, но и нейните обективни изисквания. И в същото време формата, в която се осъществяват тези изисквания, ще е неповторима, защото е човешка, разумна, творческа. Макар и да използва дадените му обективни условия, научно- и културно-философско наследство, човек ги заставя да си взаимодействат така, че в последна сметка те да осъществяват неговите намерения, да реализират неговите цели. Ако се вгледаме по-добре в софистиката, в нея сякаш откриваме две различни съществувания – от една страна, социално значимо съдържание, а от друга – неподражаема по своето многообразие конкретна активност. А като имаме предвид, че всяка активност е своеобразно отражение на потребността, която тя задоволява, би следвало да открием конструкцията на социалната потребност от софистика в начина, по който субектът реализира своето социокултурно съществуване и общуване. Това, което ни трябва от тук, е отговор на въпросите как се проявява социокултурната потребност от софистика, защо съществува тя и какво представлява.

Като духовна дейност софистиката неизбежно се включва във функционирането на единното социално цяло, защото притежава общи за всяка дейност черти – обективна детерминираност, осъзнатост, целенасоченост и т. н. Но в същото време като проява на индивидуалното съзнание тя носи и неповторимост. Софистиката като тип духовно производство не е отделно, а и не може да се отдели от останалите сфери на жизнена дейност, нейните точни граници е невъзможно да се очертаят. И все пак, макар всички наши потребности да се опират в крайна сметка в социално-икономическата дейност, софистиката не позволява нейните предпоставки да бъдат изведени директно от икономическите условия. Своите сили и вдъхновение тя черти от културното и философското наследство, което има различни особености за всяка отделна

епоха, затова неговите изисквания са неповторими. Софистиката като "приложна" философия е сложна и почти неповторима комбинация от много черти с различен обхват и общност. В своите социални измерения проявите на софистиката не могат да бъдат разделени на части, така че да сме в състояние да кажем с коя точно част, как и доколко те участват в преоценката на ценностите, в ориентацията и (или) преориентацията на социокултурното общуване. В софистиката се събират множество влияния и причини, адаптирани и модифицирани през призмата на конкретно-исторически формиралата се и повече или по-малко автономна и (или) доминираща система на духовното богатство, разположението на социалните сили, принадлежността на субекта към една от тях и от други неподдаващи се на точно характеризирани елементи. Това е сложна комбинация от условия, стоящи извън личността, които обаче се пречупват в нейния свят, за да го препоредят или изкривят, да го възродят или разрушат.

2. Философският релативизъм и истинността на научното знание

Софистиката като социокултурна потребност е систематичната потребност, в която се отразяват актуализираните (и определените) по неповторим начин предишни философски, научни и културни завоевания от отминали вече епохи. Но социокултурните рамки съществуват единствено чрез живия интелектуален и емоционален свят на носителя. Много е трудно да се каже докъде свършват правомощията на социалната необходимост и къде започват индивидуалните предпочитания. Разбира се, всички тези разсъждения в най-добрия случай могат да доведат до въпроса: ако социалните изисквания и културните условия формират обективната потребност от всяка субективна изява, то защо е толкова важно вградената в тази потребност активност да приеме софистична форма?

Характерен за постмодерността е релативизмът, постоянната тенденция към изменение в една или друга посока. Тази динамика е обусловена както от особеностите на самата познава-

телна дейност, така и от противоречивия характер на социалното общуване. Променящата се особено активно през етапа на пост-модерността социална среда участва в перманентното взаимодействие с познаващия субект, търпи неговото влияние и също така обуславя определени изменения в структурата и функциите на субекта. Специално внимание в случая заслужава нарастването на значението и “относителното” тегло на субективния фактор в цялостния процес на самоусъвършенстване на социалната структура на етапа на демократизация. Ролята на субективния фактор (на неговата прагматична ориентация) се разширява и нараства многократно, като придобива нови черти и функции, а в някои случаи – и нова организация. Могат да се приведат немалко основания на тезата за доминантното проявление на социалната среда. На първо място, обективният икономически интерес не може да не даде отражение върху релативизма, върху начина на защита на поетата позиция и пряко или косвено върху съдържанието на софистиката.

Всичко, разбира се, е много по-сложно, но безспорно социалните противоречия се отразяват в обществената психика и идеология като ценностни противоречия. Върху тази основа трябва да се търси едно от най-дълбоките социални основания, предполагащи релативистко (скептическо и софистическо) отношение към действителността: различните класи и прослойки имат различни, дори противоположни възгледи за социалния ред, противоположни схващания за добродетелното поведение, противоположни ценностни системи. Възможният акцент върху различието и противоположността, заменящи непосредственото единство, довежда до съмнения относно възможностите да се намерят валидни и всеобщо полезни социални регулатори.

Разбира се, лесно може да се позовем на “атомизирането” на обществото и присъщото му релативизирано съзнание и с това да приключим. Но изследователите на релативизма като тема на съвременността напоследък очертават исторически тенденции и закономерности, които могат да послужат както за осмисляне на сегашния етап, така и за изясняване на някои страни от същността и съществуването на софистиката.

Съществен момент при разкриването на факторите и условията, обуславящи релативизма, е вземането предвид на

вътрешното взаимодействие между различните му проявления — както между тези, които се различават по време, така и между тези, които са темпорално еднозначни, но са свързани с различни страни, нюанси, особености на социалната действителност. Удачно е в случая да се подчертае специалната роля на постоянното движение и изменение на социалната действителност, предопределяща в голяма степен възраждането и прилагането на софистиката. В съгласие с М. Димитрова, една от най-изкушените изследователки на релативизма, ще посочим, че релативисткият светоглед се появява тъкмо като реакция на някаква остаряла абсолютистка идеология. Чрез релативизма си пробиват път тенденции, деструктивни спрямо светогледните установки, които дотогава са били приемани на доверие. Релативистките настроения се открояват там, където започва разцеплението на монолитно цялостната култура. Релативизмът е своеобразен протест и критика срещу нейните абсолютизации, срещу догматизма ѝ, срещу нейното еднообразие, схематично, лишено от жизненост единство. Настъпва времето, когато онова, което е било средство, се превръща в цел, а целта се принизява до средството; онова, което е било абсолютно и всеобщо, се разкрива като особено и относително; онова, което се е смятало за благочестиво, красиво, добро, полезно и истинно, става или красиво, но не и добро, или истинно, но не и полезно, или добро, но не и благочестиво и пр. Когато монолитно-цялостната култура се променя, устойчивата ѝ структура се разкривява, старите стабилни връзки се разкъсват и се заменят с нови, в които нещата се разкриват към съвсем различни, неподозирани преди страни. През абсолютисткия си период исторически определения тип култура се характеризира с единство в целите, проблемите, ориентациите и това единство е скрепено от вярата в ценности и идеали, приемани за абсолютни. Релативизмът настъпва във времето, когато започва кризата на ценностите и вярванията, които по-рано са били приемани безкритично и върху които се е надстроявала абсолютистката култура. Вярата, че съществуват ценности, истини, идеали, в името на които се живее животът (вярата, която между другото не е била осъзнавана), се превръща все повече в безжизнена конвенция. Това, че единството на абсолютистката идеология се разпада, се чувства в разпростра-

няването на скепсиса спрямо традиционните истини, идеологии и ценности, в разговорите за това, как трябва да се живее и в появата на много различни начини на живот, а деформацията и плурализацията на по-рано единодушно даваните оценки, в пренебрегването на институционализираните форми на поведение, в липсата на увереност, че съществуват универсални форми на човешката жизнена дейност, в разнопосочното и неконтролируемо развитие на различните компоненти в културата – свидетелство за вътрешната ѝ антиномичност².

Протичането на този извънредно характерен и твърде значим процес заслужава да бъде описано по-подробно.

3. Съотношението релативизъм – софистика и научното познание

Адекватното познание и оценяване на софистиката изисква да търсим решения на различни по мащаб и значение проблеми. Ако се опитаме да ги класифицираме, смятам, че най-общ характер има въпросът за единството на скептицизма и софистиката като форми на релативизма в постмодерността. В духовната сфера на обществения живот софистиката се проявява главно в умелото използване на възможностите, които са дадени (заложени) в познавателното отношение субект – обект, в художественото, нравствено-религиозното и емоционалното усвояване на действителността за постигане на желаната цел, за удовлетворяване на интереси и желания. Една от предпоставките за формиране и възпроизвеждане на скептицизма и софистиката е фактът, че едни и същи реални страни на действителността и произтичащите от тях проблеми пред познавателния процес се приемат по различен начин от хората в зависимост от нагласата на съзнанието им, от образованието и общокултурното им равнище и т. н. Например многобройните проблеми, които произтичат от самото просто споменаване на факта на относителност и абсурдност на човешкото съществуване, пораждаат различни мисли и чувства. Заети с всекидневните си грижи и суета, много хора нямат формирана дори най-обща представа, те се затварят между делничния

прагматизъм и неизбежния фатализъм. Друга ситуация възниква в съзнанието на хората, склонни към философски обобщения. Проблемът за относителността, противоречивостта, отчуждението придобива първостепенно значение. Затова не случайно този проблем е бил поставен във философията, морала, естетиката и религията (богословието) в продължение на цялото им развитие. При това решенията, до които се е стигало, са били толкова удивителни и увлекателни, че те постоянно са оказвали влияние на общия светоглед. Не е трудно да се направят изводи относно допустимостта на многовариантни интерпретации и на “потенциална” спекулация с възприемането на относителността, противоречието и отчуждението от различни позиции: на повседневното съзнание и на подготвената, въоръжена с предварителни реторични знания и умения познаваща способност. Софистиката използва разликата във възприемането на редица още природни и социални феномени, а също така и на усвояването на постигнатото до този момент знание за тях. За разлика от скептицизма софистиката не е изначално присъща на науката, тя се съдържа в научната дейност като реална възможност, но става действителност само при определени условия и при определени нива на тази дейност.

Темата за скептицизма и софистиката днес звучи още по-актуално поради засилената “антидогматическа” склонност теориите да се разглеждат само в “културно-исторически” контекст, без да им се признават моменти на независимост от всякаква човешка субективност. Такъв “избор” може да бъде открит в широк спектър от мислители. Според К. Хюбнер и П. Файерабенд, ако се вгледаме в историята на науката, ще открием постоянна смяна на научните теории и ще видим, че няма гаранция за обективността на научните факти и принципи. Теориите на учените могат да бъдат ревизирани и често се оказват не само отчасти некоректни, но дори изцяло неистинни, изказващи твърдения относно същности, които никога не са съществували. Но в такъв случай претенциите на науката да ни представя истинна картина на света и въз основа на това да играе тъй важна роля в нашия живот са несъстоятелни, следователно ние нямаме никакви основания да ѝ се доверяваме³.

Скептично ориентираните мислители на постмодерността подобно на скептиците от всички времена използват един и същ главен аргумент “всичко е относително”, за да разсеят гносеологическата сигурност и оптимизма. “Няма абсолютни факти, нито абсолютни истинни принципи, върху които научните изречения и теории могат да бъдат основани или чрез които те могат да бъдат оправдани по убедителен начин. Напротив, положенията относно фактите и принципите в науката са само части от теориите. Те са дадени и избрани и валидни само в пределите на своята отправна система и следователно са зависими от нея... само случаят, произволността или някакъв вид историческа съдба решава какво е истинно или неистинно, какво е добро или лошо”⁴ в науката.

Такъв извод е трудно доказуем, налага редица доуточнения, демонстрира непознаване (или нежелание да се отчита) философията на Хегел. С малки нюанси на различие от разбирането на К. Хюбнер е разбирането на Т. Кун: “Историята на науката свидетелства, че в различните времена различни научни общности правят различни изказвания за света. При това теориите им често са не просто различни, а несъвместими помежду си, утвърждаващи алтернативни възгледи за действителността. Но тогава може ли да се твърди смислено, че науката, включваща алтернативни теории, е някаква единна и непротиворечаща система? С това затруднение най-тясно е свързано следващото – не е ли исторически факт, че от време на време се осъществява радикално преустройство на науката? Как да разграничим псевдонауката от истинската наука, след като много от теориите, които в предишните епохи са били смятани за истинни, днес с готовност наричаме грешки и заблуждения, а в много от теориите, които по-рано са били смятани за грешка и предразсъдък, днес откриваме научно съдържание? Освен това, ако трябва да наречем псевдонаука теориите, които вече са остарели и днес смятаме за заблуждения, не се ли оказва, че източник на заблужденията и псевдонауката са същите тези методи, с чиято помощ в наши дни смятаме, че постигаме научно познание? Ако пък въпреки заблужденията остарелите теории наречем науки, излиза, че науката, която уж е единна и непротиворечива система, включва елементи и концепции, несъвместими помежду си”⁵.

Приведеното съображение няма според нас стойност на аргумент. В случая е налице само една “добросъвестна” констатация на възможността да се абсолютизира относителността, да се акцентува върху отнесеността на познанието към вярванията, представени от един или друг субект, и в крайна сметка върху отнесеността на познанието към социокултурните обстоятелства, които определят цялата жизнедейност на субекта. Възможността да се мисли че изборът между множеството предпоставени вярвания е в най-добрия случай социално и психически детерминиран, но не и рационално обоснован.

Със своеобразни особености това се отнася и до скептицизма, в това число и до софистиката. Към общата тенденция, която проследяваме, може да отнесем и опита на П. Файерабенд да покаже как се превръщат във философски цинизъм парадоксалните въпроси на познанието, на научното търсене: “Познанието не е редица от съгласуващи се помежду си теории, които се стремят към някакъв идеал. То е по-скоро вечно увеличаващ се океан от взаимно несъвместими (а може би даже несъизмерими) алтернативи; всяка отделна теория, всяка измислица, всеки мит, който е част от колекцията, съдействува за по-голямото изясняване на другите и всеки от тях допринася чрез този процес на конкуренция за развитието на нашето съзнание. Нищо не е вечно устойчиво, никакъв възглед не може да бъде вечно пренебрегван във всестранното изображение... Експерти и лаици, професионалисти и дилетанти, манияци на тема истина и лъжа – всички са поканени да вземат участие в състезанието и да допринесат за обогатяването на нашата култура. Задачата на учения обаче не е вече “да търси истината” или “да възхвалява доброто”, или “да усъвършенства предсказанията”. Това са странични ефекти от дейността, към която сега е насочено главно неговото внимание и което е “да направи по-слабия по-силен – както казват софистите – и по този начин да поддържа движението на цялото”⁶.

И така, от гледна точка на релативизма в науката са допустими: различни модификации на научното мислене, които са несъвместими, нямат помежду си никакви общи допирни точки; както обектът на науката така и критериите за сравнение на

конкуриращите се парадигми и истини са зависими от субекта, лишени са от субстанциалност; принципната невъзможност за комуникация (понятийна, терминологична) между учените се съпътства с толерантност към най-причудливите хрумвания, измислици и представи. В това отношение особено показателно е сравнението с позицията на т. нар. културен релативизъм, но за това ще стане дума отново по-нататък.

За ситуацията на промяната, за липсата на стабилни граници, за отвореността на философията и културата към всекидневието, към най-интимните психосоматични човешки реакции, за постмодернизма, който улесни и едновременно усложни всичко, за информацията и манипулацията може да се прочете написано по различни поводи. Ето една от възможните линии на разсъждение: за многостранното изследване на познавателните явления е наложително да се приеме въздействието на обществената среда в най-широкия ѝ смисъл – като обективно-материална, като субективно-духовна и като “обективно-духовна”. Но във всеки случай “трябва категорично да признаем, че човешкото познание не е изцяло логически доказуемо. Основите на знанието например не могат да се основават на самото знание”. Трябва изрично да се добави, че дори обръщането към обществената практика в качеството ѝ на наша непосредствена връзка с обективната действителност – съдържанието на всяка истина, “не лишава определени положения от тяхната функция на последни, логически недоказани – и недоказуеми – предпоставки. От друга страна, не бива да се забравя, че във веригата (веригите) на познанието действителността присъства не сама по себе си, а под формата на истинни идеи, които я отразяват”⁷.

В рамките на очертаната тема има място и проблемът за игнорирането или неотчитането в нужната степен на положението за конкретността на истината. При това и “самият въпрос за истината често пъти е значително по-сложен, отколкото се струва на пръв поглед, и зависи от конкретните отношения, т. е. неумение конкретно да се използва формулата за конкретността на истината...”⁸. Още по-категоричен е Д. Михалчев: “Ние не можем да отречем, че т. нар. “субективност” на сетивните каче-

ства е давала и дава сериозни основания на тия, които са спекулирали до днес с относителния характер на истината”⁹.

Задачата на науката е да очисти обекта на изследване от привидното, сиреч видимото, което затъмнява и изопачава неговата същност. Проявата на некритично отношение към действителността крие в себе си по-голям риск за допускане на субективистични отклонения, отколкото скептично-софистичното нестандартно решение в съвременните условия на конкретни практически и някои по-общи, перспективни проблеми. Безспорно става дума за преценки, изкристализирали на една и съща мирогледна и социално-културна основа. Софистиката съдържа винаги реална възможност за проявление на определени различия в осъществяването от хората познание, оценка, отношение, поведение. Но не само и не единствено скептикът-софист отчита и се възползва от привидното, сиреч видимото за масовия човек, което затъмнява и изопачава същността на обекта на познание. Стоковият фетишизъм е пример за съзнание, което неволно мистифицира действителността, като представя привидното у нещата за тяхна същност. “Това обърнато наопаки отношение – забелязва К. Маркс – е олицетворение на вещи и овеществяване на лица”¹⁰.

Гамата от поводи за скептицизъм и софистика е толкова широка, че дори е трудно да се изброят всички възможни източници за тези така обикновени и така трудни за дефиниране и обясняване явления. И във всекидневието човек се изправя пред въпроса: какво може и какво не може науката? Би могло да се мисли, както правят някои, че ако цялата наша цивилизация с всички свои сложни и взаимосвързани прояви и характеристики е до голяма степен плод на науката, има области, в които науката няма място. Науката може много, но не може всичко. Не може всичко до голяма степен поради това, че тя сама е поставила граници на своите възможности. В същността на науката е да се очертаят контурите на възможното и областите на невъзможното. Едва когато тези контури са налице, тогава започва науката. Тя просто не може да съществува без наличието на тези контури, без границите, които сама си поставя. Науката не може всичко и заради това, че някои постижения, макар и теоретически възможни, струват толкова скъпо, че няма смисъл

да се започва работа по тях. Същевременно ограниченията при прилагането на научните постижения, произлизащи от разностите или от екологически съображения, са само временни. Те не са принципи, не са от характера на забраните от вида на законите “не може”.

Има и трети вид ограничения, спиращи приложенията на научните открития, които произтичат от равнището на постигнатото. В някои области науката има още твърде малко успехи. Колкото и да знаем вече за човешкия мозък, той и сега е най-голямата загадка за науката. Нещо повече — има области на знанието, при които изобщо не е ясно кога и дали ще се достигне до такова състояние, че да има плодотворни приложения. И колкото и да е парадоксално — това са области, в които човечеството е търсело закономерности много отдавна, може би от началото на своето съществуване. Например психологията. Цялата човешка художествена и религиозна литература е всъщност израз на стремежа да се разбере човешката психика. Казано накратко, човек е най-непредвидимото същество в природата. Неговото поведение зависи от темперамента му (нещо трудно за дефиниране), от настроението му (какво е настроение?), от това, което е в паметта му (ние все още не знаем какво е памет), от обучението му, от вниманието му в момента и от още много неща, за които изобщо не си даваме сметка. Наистина приложната психология може много неща. И въпреки това не бихме могли да кажем, че психологията вече е такава наука, каквато е например физиката, и че знанията ни в нея позволяват насочено въздействие към желан резултат. Може би това е добре. Може би е за предпочитане подобно състояние, при което отделната личност не може да бъде манипулирана. Не може да бъде направена щастлива по заповед. Не може да бъде накарана да мисли по определен начин и да действа строго в съответствие с желанията на друга личност. Едно от правата на човека, което никой диктатор все още не е в състояние да премахне, е правото да мисли самостоятелно. Дори и да не може да промени нещата с действие, дори и да има наложена забрана за свободно извяване на идеи, човек може да мисли, и никой не е в състояние да му забрани да мисли. (Друг е въпросът за опита на някои да скрият

или оневинят своите заблуждения, илюзии, утопии, лицемерие, бездействие, конформизъм чрез шумно “заклеймяване” диктата на агресивните.)

Много области на знанието имат приложение в медицината. Успехите на медицината са безспорни и големи. И въпреки това има голям брой болести, при които медицината днес все още е безпомощна. Всичко това кара хората да търсят помощта на разни “екзотични” лечители и вдъхва скептицизъм във възможностите на науката. Такъв скептицизъм се развива всъщност на почвата на съвсем неоправданата вяра, че науката трябва да бъде всемогъща. И като се констатира, че в някои случаи науката е безсилна, веднага се прави нелогичният извод, че вместо да се осляняме на учените, е по-добре да отидем при самозвани лечители, гадатели, пророци и пр.

Науката не е всесилна не само поради това, че съществуват области, където тя още не е успяла да постигне такова развитие, каквото е имала например във физиката и химията, но и защото тя по принцип няма място в такива области. Какво може да помогне науката, ако се опитаме да отговорим на въпросите какво е любовта, приятелството, харесването, щастието, смехът, чувството за хумор. Ние знаем, че науката не може да се намесва направо в обществените процеси, дори ако тези процеси са напълно ясни. Затова съмнителни са надеждите, че науката ще премахне недъзите или недостатъците на обществото, ще създаде нов порядък, ще организира нещата така, както това би било в една механична система. Твърденията, че науката е обществена сила, някои хора възприемат като призоваване на активна намеса на науката директно в обществените дела. Това не може да стане главно защото не съществуват средства за въздействие, които да са адекватни на обществените процеси. А такива средства не съществуват, защото системата “общество” е толкова сложна, че все още не е обхваната от науката в нейната пълнота. Обществени отношения още са и сигурно дълго време ще бъдат област, от която науката се интересува, но в която не е безопасно да се намесва. Не е безопасно, защото една грешка може да има такива последствия, че те да излязат от границите, които учените биха си поставили. Това е така, защото науката не познава всички

възможни реакции, при всички възможни въздействия върху обществото.

Науката не може да си помогне и сама. Не съществуват рецепти за откривателство. Извън някои елементарни правила никой не може да предложи начин на мислене и експериментирание, който да доведе до откритие. Научното, както и всяко друго творчество, протича, колкото и парадоксално да звучи, по някакви ирационални пътища, за които имаме само най-смътни представи. Какво е значението на разговорите, на интелектуалната атмосфера, на стила на мислене, на темперамента и на десетки други факти – все още не знаем. Няма и ръководство за плодотворна научна работа. И тук всякаква помощ се свежда само до създаване на условия, но не и съобщаване на някакви секрети за творчество¹¹.

В съгласие с А. Бергсон би трябвало да се запитаме “дали изобретателният дух непременно поражда изкуствени потребности, или изкуствената необходимост насочва изобретателния дух. Но истината е, че науката е дала това, което се е искало от нея, и в случая не е поемала инициативата – изобретателният дух невинаги се е използвал в името на интересите на човечеството. Той е създавал множество нови потребности, но не се е грижил достатъчно да осигури на мнозинството – а ако е възможно и на всички – удовлетворяване на старите потребности. По-просто казано – без да пренебрегва необходимото, той е мислил прекалено много за излишното. Някой ще каже, че тези два термина е трудно да бъдат дефинирани и че което е лукс за едни, е необходимост за други. Няма съмнение – тук лесно бихме се загубили в изтънчени разграничения. Но има случаи, в които трябва да се гледа на едро”¹².

Безспорно днес “науката разкрива нови перспективи за индивидуалното себевъздигане”¹³. Но дори “при пълния разцвет на науката виждаме как и най-красивите разсъждения на света се сгромолясват пред опита – нищо не устоява на фактите”¹⁴. Нещо повече, дори “ако бъде отговорено на всички възможни научни въпроси, нашите проблеми на живота все още изобщо не ще бъдат докоснати”¹⁵.

Приведените съображения диктуват да признаем, че въпросите пред науката са много, а отговорите са малко или съвсем

неудовлетворителни. Когато един човек съобщи, че е сигурен в нещо, защото го знае, той мисли, че е казал най-важното. Всъщност той не е казал достатъчно, защото чувството за сигурност е нещо, което не се поддава на дефиниция. Знам, че има такова нещо, но не можем да обясним какво е то. Знам, че хората са способни да бъдат сигурни и несигурни. И не сме в състояние да кажем кое предизвиква едното или другото и защо изобщо са необходими те в живота на човека.

По-пълното третиране на проблемите около гносеологическата детерминираност на софистиката може да включи и динамиката на познанието и откривателството, на обема от знания и пъргавината на конструиращата мисъл, на критично-оценъчната активност. Софистиката е възможна доколкото се отчита необходимостта от обезпечаване на определен минимум (или оптимум) от познания в съответната област, за да осигурим възможност за реализация на адекватна и конкурентна ценностна и оценъчна позиция. В повечето случаи скептикът-софист има силно чувство за парадоксалност и умее да извлича полза (и удоволствие) от парадоксалните и абсурдни ситуации. Не е трудно да се направи констатацията, че при разглеждането на взаимоотношението между истината и оценката в различните области на човешката дейност нерядко се допуска едностранчиво преувеличаване на ролята на последната. Когато се говори за съвременния прагматизъм, също се противопоставят истината и благо. А в случаите, когато се допуска нарушаване на изискванията за научност, това се дължи на причини пак от прагматичната сфера. И по принцип, когато се допускат нарушения на изискванията, техните причини трудно се отстраняват със и чрез средствата на академични аргументи и нравоучения. Всичко това ни дава реално основание да посочим, че способността на софиста да се отклонява от един традиционен стандарт на мисленето е изключително благотворна, обаче и твърде опасна, тъй като с "преконструирането", наложено от прагматичната ориентация, може да се отиде и в неистината. Пътят към полезното понякога води субекта и до оригинални импровизации, и до субективния произвол. Гносеологическите корени на заблудата и на благо-истина са едни и същи — главно в меха-

низмите на абстракцията. Софистиката няма сигурни, абсолютно безгрешни пътища. Прилагането на софистиката е творческо (и рисково) дело. Тя изисква не само талант (гъвкавост) на мисълта, психическа устойчивост, но и гражданска смелост, неотменна способност на човека да носи отговорността за всички свои действия, да може да понесе и болката от неразбирането, недооценяването.

4. Съотношението релативизъм — софистика като разграничителна възможност

Влиянието на релативизма не се ограничава само в рамките на гносеологическите контакти и взаимна индукция. То е много по-широко, намира база на проявление в сферата на социалната психика, на редица надстроечни области на общественото съзнание: религия, морал, изкуство, философия, политика и т. н.

В посмодерността, когато социалното разслоение и дори атомизирането на общността заменят непосредственото единство, когато отсъства вярата в извечността и абсолютността на някакви надличностни идеали, хедонизмът и утилитаризмът изместват нравствено-религиозните образци в поведението. Съображенията за личната полза и благоустроеност надделяват над съображенията за чест и дълг. Благочестивият християнин обвинява новобогаташите, че се грижат предимно и най-усърдно за тялото и богатството си и не толкова за душите си. Системата на управление в затвореното общество позволява все пак по-голямата част от хората да се познават, да зависят един от друг и да са обединени от приблизително общи цели и задачи. В новоотвореното общество вече никой не знае на кого да отдаде почитта и на кого — пренебрежението си. Нещо повече, едва ли някой действително знае и едва ли някой се интересува кое е общото благо. Разногласието в оценките по всеки жизненоважен въпрос е нещо неизбежно и непреодолимо. Така или иначе, отделният човек е разбрал до каква степен социалното му битие е условно, а не безусловно свързано с битието на другите участници в обществото. Талантливият (и агресивният) индивид може

да живее и даже да бъде ценен като забележителна личност и зад граница. Постмодерността дава възможност човек непрекъснато да осъзнава ограничеността, крайността и относителността на своя живот и най-вече значението му в очите на другите; индивидът живее с чувството, че е предоставен сам на себе си и че дори религията (с нейните вътрешно-църковни борби) не се интересува какво става с него. Затова спрямо традиционните религиозни и морални норми се проявява повече или по-малко скептично отношение, достигащо в крайните си форми до пародирането и иронизирането им. В повечето случаи религиозните и моралните императиви, макар и да не се отхвърлят напълно, не се разглеждат като ръководни максими, които управляват социалното общуване и с които отделният индивид е в естествено съгласие, а като ограничение за индивидуалната дейност и удовлетворение. В разминаването между почитаното в сферата на обществените изисквания и личните потребности се крие коренът на противоречието между външната изява и мотива на дадено действие. Човек започва да зачита законите не защото вярва в тяхната разумност и справедливост, а поради страха от санкциите, които евентуално могат да му бъдат наложени от страна на властта. А стремежът към богатството, славата и властта се превръща в преобладаваща жизнена ориентация. Ако по-рано истинността на информацията е била условие да се смята тя за добра, то сега обратното — информацията трябва да е полезна, за да се мисли (и обявява) като истинна. Нещо повече — чрез информация и манипулация агресивната личност може да завоюва “признателността” (гласовете) на мнозинството. Всичко това принуждава изолирания, отчуждения индивид да развие практически усет и умения да се приспособява към силите, които според собствената му представа заемат определящо положение в обществото.

Днес ние сме свидетели, че настъпват съществени изменения в начините, по които се осъществява социалното взаимодействие и оттам — в цялата поведенческа регулация. Натъквайки се на редица несъответствия, двусмислици и противоречия в тълкуванията, в оценките и в стоящите зад тях представи за

ценностно-положителното, богослови и църковни деятели се стремят все пак да открият абсолютно валидно определение. И някои имат самочувствието, че го откриват, затова наричат себе си автори на нова програма за религията. Заслужават внимание някои от тезисите (11, 12, 13), предложени от Ханс Кюнг. Според него (тезис 11) постмодерност не означава ултрамодерност! Не може да бъде решение простата модернизация на модерността, т. е. разбирането на постмодерността като по-нататъшно развитие и завършване на модерността. Самата модерност може да се превърне в традиционализъм.

А) Не всяка критика на модерността може да бъде определена като консерватизъм (въпреки гледната точка на Хабермас).

Б) Разумът не може да бъде преодолян просто с разум, фундаменталните недостатъци на науката и огромната вреда от техниката не могат да бъдат преодоленни само с все по-голямо развитие на науката и техниката, както смятат много "дейци" на икономиката и политиката в удивително единство с "неотстъпчивите проsvетители".

В) Естеството и техниката могат да унищожат всеобхватния етос, но не могат сами нищо да създадат, нито да обосноват нова етика. Безусловните (и затова универсални) етични мащаби могат да бъдат убедително обосновани само от безусловното.

Тезис 12

А) Днес религиозното светоусещане и научната картина на света толкова малко се изключват взаимно, колкото религиозната вяра и политическата ангажираност.

Тезис 13

В) Ойкуменът – буквално целият "населен свят" – днес не трябва да се разбира ограничено като църковен или християнски свят, конституиран само от единството на християнските църкви. Това понятие трябва все повече и повече да се свързва с мира между великите религии (но не и с тяхното единство). А мирът между религиите е непостижим без диалог между тях.

Г) Диалогът – като се започне от улицата и училището и се завърши с официални събеседвания между представители на религиите, учени и политици – означава и взаимна информация, и двустранна дискусия и, накрая, всестранна трансформация.

Д) Предаността към собствената религиозна вяра и откритостта по отношение на другите религиозни традиции не се изключват взаимно. Това пък води към разбиране, което не създава единна религия, но може да помогне за истинско помирение между религиите. Това е пътят към благо на цялото човечество, за чието оцеляване трябва да се говори сега¹⁶.

Не може да се отрече, че в приведените разбирания има частица истина. Но има и една друга, не по-малко важна страна на въпроса: как и до колко е възможно единоверието и едино-мислието да доведат до едinodeйствие и социална справедливост? Безспорно в постмодерността, когато се извършва сериозна проверка и преценка на редица представи и стойности на цялостния човешки живот – политически, морален, културен, такова време не може да не засегне и философстването, и религиозността на прагматичния съвременник. Самата философия и религията са изправени пред предизвикателствата, поставени им от новите реалности, и трябва отговорно да се ангажират с новите потребности, да преразгледат традиционните си постановки и виждания, да открият нови възможности и пътища за своето развитие, да осмислят по-дълбоко задачите си и т. н. За това са необходими и нови форми на организиране и практикуване на духовен обмен. Софистиката се появява и активизира, когато в религиозната и нравствената област единствено авторитетът и традицията са престанали да удовлетворяват хората и когато те са почувствали потребността да осъзнаят колко опосредствано от субективната дейност е онова, което е трябвало да признаят като значимо за себе си.

Софистиката отговаря на социокултурните потребности на постмодерността, като изразява теоретично и приложно започналата преценка на съществуващите ценности: като показва банкрутирането на почитани по-рано ценности и идеали; като посочва необходимостта човек да се усъмни във всички необосновани вярвания и да отрече всички предишни илюзии.

5. Съотношението релативизъм — софистика и творчество

Много интелектуалци смятат, че релативистката позиция днес резюмира в себе си най-характерните черти на съвременния дух. С основание може да се подкрепи интерпретацията на М. Димитрова, че релативистката култура е пъстра смесица от взаимноизключващи се представи за света, човека, историята, културата. Тя изисква всички истини, ценности и идеали да бъдат обосновани, а не да бъдат просто обект на вярата. В релативизма се предприема едно “разсъждавателство за и против” дадено съдържание. Вижда се, че както правото, така и обратното нему обяснение имат своето основание. Онова, което излиза на преден план в релативизираната култура, е многообразието и следователно относителността на истините, ценностите, гледните точки, позициите, идеалите и пр. Отрича се съществуването на абсолютната и обективната истина. Ригоризмът, присъщ на сакралната култура, е изместен от утилитаристката и хедонистична нагласа. Скепсисът тържествува. Пародията, иронията, окарикатуряването, гротестката стават преобладаващи форми на художествено изразяване, а те снижават и преобръщат формите на монолитно-сериозната култура. Всичко това свидетелства за отсъствието на вяра във висшите, свещени, остарели абсолютни. Смята се, че всички възгледи, всяка оценка, всяка гледна точка имат еднакво право на съществуване наред с много други. Релативистката култура е толерантна и плуралистична. Но в нея всеки възглед, всяко убеждение, всяка оценка не се вземат за нещо повече от едно мнение. То може да е в “по-голяма или по-малка степен обосновано, но все пак е мнение, изхождащо от субективни предпочитания, от субективните пристрастия, от индивидуалната позиция, от нейните цели, интереси, вкусове. А монолитно-сериозната култура е създала един свят на безусловното, на вечното, на веднъж за винаги даденото. Обаче в действителния живот индивидите са вплетени в мрежата на социалните условия, в особеностите на техните конкретни ситуации, в многослойността на връзките им и пр. В релативисткото мислене се търсят и проследяват всестранните отношения, в които дадено нещо се

намира с другите неща, но се спира дотук; тъй като всичко, което съществува, се намира в най-разнообразни отношения, релятивисткото заключение гласи, че всичко е относително. В релятивистката идеология се предприема едно многостранно търсене на източника, който поражда илюзорния свят на абсолютите и този източник се открива в човека, разгледан в неговата непосредственост, т. е. с всичките му субективни настроения, чувства, склонности, желания, с неговия произвол и със случайността на решенията му. Човекът е създал този свят на псевдоабсолютите. В действителност всичко е относително. В релятивизираната култура се вижда, че светът, тъй като е даден на човека в неговата интерпретация, е свят на оценките, нормите, ценностите, идеалите. Този свят е условен, променлив, относителен. Релятивистът поставя неговата условност, променливост и относителност в зависимост от субективния произвол¹⁷.

Можем без преувеличение да твърдим, че софистиката е частен случай на концепцията, наречена "културен релятивизъм". Днес културната общественост почти се е примирила с факта, че релятивизмът е неизбежен. С внушителна задълбоченост Б. Богданов проследява някои от основните характеристики на постмодерността: "Диференцирането е между основните стихии на съвременното реагиране. То се поддържа не само от действителното различие между предмети и понятия, но и от това, че европейската традиция го е въздигнала в свръхценност, която на свой ред черпи сили от друга европейска свръхценност — на независимия добре обособен индивид. Но сигурно е, че ценността на диференцирането и актът на диференциране не се покриват. Светът ни едва ли е само вместилище на предмети и отделни положения. Въпросът не е в това, че някой мисли по този начин, а че професионализираното мислене и дори най-интелектуалното обсъждане могат да бъдат блокирани от несъзнатата аксиома за крайната обособеност на нещата в света.

Съвременното културно поведение лесно се поддава на тази аксиома. Това се доказва от толкова жестове и привички като цененето на културните предмети в тяхната отделност, добрата настаненост на културтрегерите и творците в определеността на съответни области, разбирането на художествените произведения като лична изява, дори когато става дума за колективни дела,

харесването им, защото са цялостни (класицистична реакция) и същевременно бунтовни по отношение на един необичан свят (романтическа реакция), охраняването на границите между отделните изкуства и особено на междата между изкуството и реалното съществуване... Милата всекидневност, обстрелвана с идеалите на фолклора, традицията или модерността”¹⁸.

“Автомизацията” в обществото и изкуството е основна тема на различни културни форуми. Както свидетелствува Д. Попова, днес обектът в изкуството все повече се превръща в текст, а артистичната дейност се отличава с еkleктизма си, борави със случайности, алегии, ирония и прочие. Постепенно всичко се превръща в арена на “лингвистични преобразувания”. Изкуството като “представяне на представянето на представянето и т. н.” създава нов тип реалност. В обществото на мястото на големите утопии са дошли малките егоизми. Новите технологии и комуникации дават възможност за контакти с целия свят. “Меркантилизацията” води до “усамотяване” на интелектуалците в изкуството: вече не можем да си представим асоциации на художници и писатели, както при сюрреалистите например. Демократичните възгледи унифицират стойностите. Проблемът днес не е дали произведението на изкуството е хубаво или въздействащо, а дали е произведение на изкуството изобщо. “Автомизацията” в художествената дейност води до “компресиране” на минало, настояще и бъдеще, до история на изкуството без йерархия, следваща по-скоро модела на антропологията, т. е. музеят събира всички форми, без да има стойностен критерий за тях. Процесът е двустранен, доколкото един от фундаментите на постмодерната идеология е актуализирането на всички форми от миналото. Художниците “рециклират” изображения извън всяка ценностна йерархия, хронология или контекст на поява. В резултат културата става все по-фрагментарна: “... ние анализираме вече не текстове, а цитати”¹⁹.

Привържениците на културния релативизъм се обявяват срещу етноцентризма – нагласата, според която нормите, ценностите и изобщо определен начин на живот на дадено общество се издигат като критерий, чрез който се оценяват и съдят другите. За тях в естествената културна среда трябва да има брожения, иначе не е интересно. Трябва да има спорове, различни стано-

вища, сблъсък на мнения. Без тях нищо не става във философията, изкуството и живота. Ако при догматизма не се толерират различията, включително и в артистичната сфера, при релативистката позиция е обратното. За изкуствоведа е обяснимо защо и как, че при всеки “взрив” от Европа се възприемат стилови насоки, които за кратко време коренно променят характера на художествената ни култура. Важното е да отбележим, че тенденциите, които се възприемат (импресионизъм, символизъм, експресионизъм, абстракционизъм и пр.), в съответния период са доминиращи в Европа, т. е. там те вече са изчерпали иновационния си потенциал. Така или иначе, от Джексън Полък насам европейското изкуство следва американските тенденции, макар да дават по-рафинирани интерпретации. Част от централноевропейските художници се “идентифицират не толкова със Западна Европа, колкото със Северна Америка в контекста на едно глобално изкуство, в което са равнопоставени различни култури” (Янош Стурч). Още повече че днес деконструктивната дихотомия заличава различията център – периферия и слага край на доминирането на американското изкуство²⁰.

В тези мисли има голяма доза истина, но трябва да се има предвид, че културната “равнопоставеност” е все пак в някакви рамки. Ето как някои творци определят основните им параметри. В новите условия на съществуване на изкуството, в контекста на постмодерно, всичко се маргинализира, няма център. Сега също съществува форма на власт – груба финансова. Грижата как да се продаде творбата и как да стане модна измества грижата към субстанцията. Най-съществените явления невинаги се забелязват и се оценяват правилно. Невинаги успехът на художника е показател за неговото качество²¹. Нещо повече – “за първи път властта се разполага върху безредието, а не върху реда. От това следва една основна лъжа, чийто език е болен. Днешната позволеност разрешава да се каже всичко, защото това всичко не може вече да каже нищо”²².

Безспорно съществуват и по-оптимистични настроения, доколкото всяко човешко предписване на значения, чрез които нещата се обединяват в един вертикално или хоризонтално подреден свят, може да се възприема и като една игра. Във връзка с това заслужава да се приведе мнението на Б. Богданов:

“Така или иначе живеем в някакво безредие. То е зло в отчета на всекидневието, което не пречи в друг отчет да стане празнична стихия. Защото като поставя в съседство неща, които в условията на реда са раздалечени, безредието подтиква към прекалени оприличавания и редукции. Подобна ситуация по-често води до отчаяние и песимизъм, но трябва да се очаква, че някои от нас ще я надхвърлят и ще открият в себе си липсващите жизнени основания, които до този момент продължават да са предимно вносен продукт. В хода на прекалените оприличавания и редукции има шанс и за появата на творци и публика с по-празнични изисквания, в състояние да поправят в текстове, артефакти и представления изхабените роли на деня и да се връщат при тях с мекотата и активността на коригираните постановки за човешкото. Безразлично е дали артефактите ще са модерни или древни, принадлежащи на народното или високото градско изкуство. Въпросът е в способността да бъдат присвоени с жизнена цел”²³.

Приведеното разсъждение според нас има стойност на аргумент. То идва да подкрепя изказаните по-горе мисли. Почти излишно е да се подчертава отново, че релативизмът днес представлява протест срещу много от “саморазбиращите” се основания на традиционната култура и всекидневие. И ако той намира израз в съвременната софистика, това е, защото тя самата е критична рефлексия на много от неявно направените абсолютизации, валидни във всекидневното съзнание. Има основание да обособим някои моменти от общата тенденция, с които софистиката е в много плътен синхрон. Преди всичко ценностите, които са призвани да играят регулираща роля спрямо всички социални отношения, започват да се схващат като илюзии, противоречащи на целите на действителния живот. Становището, че философът и художникът би трябвало да се отвърнат от себе си и да се явят повече наблюдатели на социалните явления, е много разпространено. Модно е преднамерено да се игнорират постиженията на т. нар. “класическа” култура и обратно, шумно да се афишира онова, което е останало извън нея, така че всичко да е уравнено и равноценно. Предишните авангардисти днес са корифеи. Днешната истина е утрешна грешка. Има не една, а много култури — има и култура на антикултурата. Всичко е култура, следователно

няма култура. При постмодерността освен всички останали оценъчно действащи фактори, при определящата роля на обективните социални фактори значителна роля играе и повишаващото се прагматично (невротично-консумативно) равнище на самото културно общуване. Настъпват изменения в общественото мнение, социокултурни норми, регламентации и институции. Модно е да си маргинален, особено в американския културен контекст. И редом с това, елитната американска и европейска култура в момента "олевява". Доскорошните елитарни острови-центрове по някакъв начин търсят центробежни коридори към публиката, към масовата консумация, към широката популярност.

6. Съотношението релативизъм – софистика като философски и поведенчески избор.

На въпроса какво представлява софистиката, най-добре може да се отговори, като се проследи процесът на философско и социално-оценъчно отражение на действителността. За човека на постмодерността абсолютисткото конструиране на света се е оказало неудовлетворително и несъстоятелно. Но релативизмът се преживява не само като обезценяване на ценностите, а и като убеждение, че светът самият съвсем не е такова единство, каквото се предполага от висшите абсолютистки ценности. Но какво е собствено светът, релативистът не знае: за един едно, за друг друго.

Релативистката, т. е. релативизираната култура има за своя квинтесенция релативистката философия. Последната във всяка от своите разновидности (скептицизъм, софистика и пр.) упражнява критическа функция по отношение на догматизма и изразява релативизирането на устоите на даден исторически тип култура. Заслужва внимание фактът, че всяко едно от появилите се догматични философски учения въздига в ранг на абсолютен някакъв разсъдъчен принцип, съответстващ на отделна страна на предишния цялостен дух. Противопоставят се светът, какъвто е, на света, какъвто трябва да бъде; светът на ползата – на света

на безкористните стремежи; светът на познанието — на света на оценките; светът на въображението на света на реалността; светът сам по себе си на света за нас и пр. За релативистката философия, обратно, тъкмо тези разграничения между отделните един от друг светове стават съмнителни и се поставят под въпрос, но не за да се снемат диалектически различията между тях и не да се обяват за невалидни, а за да се разруши йерархията, която е била въведена с тях. За релативиста нищо не е по-чуждо от противопоставянето между добрия и лошия свят, между света на въображението и света на реалността, между истината и лъжата, между низшето и висшето и пр., защото според него и илюзията, и действителността, и истината, и измамата, и доброто, и лошото имат еднаква тежест за живота на хората. За релативизираното съзнание във всяко нещо се крие частица истина, всяко нещо е колкото добро, толкова и зло, светът на умниците не е по-висок от света на глупаците, нито светът на светците от света на грешниците. Разрушителните сили съпровождат съзидателните и е безсмислено да се търси някакво чисто или идеално състояние на нещата.

Релативистът (скептикът, софистът) претендира за реализъм, защото смята, че не изкривява света през призмата на догматичните клишета, а го улавя и описва фактически, от позициите на философа, съзерцаващ многообразието от форми, нито една от които не е по-добра, по-истинна, по-красива, по-богата, по-съвършена от другите²⁴.

Ако от тези теоретически разсъждения се обърнем към състоянието на съвременната социокултурна действителност, едва ли ще срещне възражение констатацията, че софистиката и софистите са само изразители на общата релативизация. Социокултурните преходи са времевата и смислово-логическата локализация на софистиката. Обаче точно това нейно типично положение съвсем не се поддава на прост и лек анализ.

Една от най-важните особености на софистиката в постмодерността е нейната използваемост; тя е толкова по-голяма, колкото по-значително е адаптирането ни към прагматичните принципи и похвати. По-точно софистиката като философско самосъзнание на епохата, като изследваща пределните основания на човешкото битие е особено чувствителна към прагматизма. В

него тя вижда модел и образец и за самата себе си, и за останалите компоненти на културата на общуването. Всъщност чрез прагматизма софистиката обосновава своята роля, обосновава теоретично съответния тип човешко отношение към действителността като пределно основание и норма на всеки тип човешко отношение към света. Казано с други думи, сложността и многоликостта на човешката действителност предполагат плурализъм на интерпретацията ѝ. При това плурализъм не само деклариран, а реален. Софистиката предполага един от възможните варианти на отчитане на различни гледни точки, теоретични противоборства, среща на методи с различен прагматичен обхват. Скептицизмът и софистиката създават възможност за интелектуално общуване, за съвместна работа на хора от различни ценностни системи, с различни нагласи и средства и с една обща цел – разбирането на човешкото битие. Софистиката предполага и изисква активността и личната ангажираност на всеки. При това толерантността често се съпровожда с остра опозиция, съгласието – с упорито противостоене. Но най-важното е, че чрез скептицизма и софистиката се създават и практически условия за свободно дискутиране, за действително движение на мисълта, за постигане на по-зрели интелектуални продукти, за възпитание в дух на критичност, интелектуален и морален кураж. В тази посока на дейност софистиката се надява, че отговаря на съвременната прагматична светогледна и социална потребност. Софистиката би могла да определи себе си като (у) слуга на прагматизма през различните исторически периоди. Така софистиката по куриозен начин заприличва на сборник с рецепти за специални и (или) спешни случаи. Може да не приемаме и да се съпротивяваме на тази очевидност, може да говорим за недоразумения, но не можем да я отречем. Не означава ли казаното дотук, че софистиката е обречена да бъде винаги услуга на една или друга нефилософска сфера? Сигурен съм в отрицателния отговор, защото поне теоретично самата софистика е (или би могла да бъде) философия, второ, връзката между софистика и философия е двустранна. И доколкото философията, науката, културата са също използвани, по някакъв начин всеки интелектуалец е ставал изразител на заблуди. Безспорно софистиката трябва да се разглежда в контекста на историята на философията и културата. Но со-

фистиката не може да бъде затворена в никакво философско или литературно учение, движение или мода. В днешното кризисно откъм интелектуални и художествени идеи, компютризирано и затова някак повърхностно време, техниката на софиста — прецизна, с грижа и към най-дребния детайл, изящна и някак отчуждена — кара дори познавачи да грешат. Хоризонтът на софистиката се открива най-ярко от нейната дълбинна екзистенциалност. Софистическите начини на мислене, оценка, отношение, поведение са възможни само в сравнително демократично общество, което предполага възможност и стремеж за разширяване на материалното благополучие, относително широк или разширяващ се културен хоризонт, толерантност спрямо противоположни възгледи, нрави, начини на живот. Софистиката е предизвикателство и шанс. Тя дава възможност всеки да я интерпретира според очакванията си. Философската същност на софистиката остава непонятна (или нежелана и вулгаризирана) за онези демагози, тръгнавши по пътя, по който разноцветни “активисти” под лозунга за “социална справедливост” отново се стремят да утвърдят демодерните, “рационални” и едновременно идеологизирани (дори мистифицирани) организационни структури; по който пирамидалната йерархия въпреки съвременния широк процес на пробив в затворената културна среда на съществуване и общуване се опитва отново да реши всички проблеми (социални, научни, религиозни) чрез централизация (икономическа) и бюрокрация (управленска); и по който чрез авторитарни заявления, дисциплинарни санкции, политически стратегически решения иска да решава уравнения само с едно неизвестно — времето.

Макар и не докрай пожелана, софистиката е сред нас. С всичкото си богатство и “коварство”. Тя не е бездарна, както изглежда на пръв поглед. Тя просто откроява определена философия и редица симптоматични заблуди по отношение на самото социокултурно съществуване и общуване. При това заблудите са както от страна на участниците, така и от страна на оценяващите. Разбира се, тежестта на различните заблуди е неравностойна — едни са добросъвестни, други граничат с цинизъм. За всекидневния човек е непонятно как софистите се осмеляват да си задават въпроси за това “какво сме постигнали през хиля-

долетията”. Свикнали с баналностите по отношение на човешките добродетели, интелектуални качества и постижения, отделни представители на “здравия разум” не се осмеляват да осъзнаят, че човек може да се съмнява и да вярва, че са необходими достатъчни основания за всяка оценка, отношение и поведение, че без адекватното осъзнаване на абсолютизма и релативизма не биха имали адекватни и големи амбиции. И че по липса на такива амбиции ще се действа във всякакъв вид извинения и маргинални еуфории. Оттук и нашето задължение да се опитаме да назовем нещата с истинските им имена.

7. Софистика — научна истина

Ако не ни заблуждават проявилите се вече признаци на постмодерността, тази епоха няма да бъде нито тотално затворена, нито динамично отворена, а навярно импровизиращо лицемерна. А. Бергсон смята и трябва до голяма степен да се съгласим с него, че “от затвореното общество към отвореното, от общността към човечеството никога няма да се премине посредством разширяване. Те нямат еднаква същност. Отворено общество е това, което по принцип би обхванало цялото човечество. От време на време мечтано от привилегироваи души, то всеки път реализира нещо от себе си в сътворения, всяко от които позволява чрез поповърхностна или по-дълбока трансформация на човека да се преодолеят непреодолими до този момент трудности. Но след всяко едно отвореният кръг мигновено се затваря отново. Част от новото се е изляла в кальпа на старото, индивидуалният стремеж е станал обществен натиск, задължението покрива цялото”²⁵.

Оттук като че ли следва един правилен извод: днес, ако не всички, то поне образованите хора имат достатъчно основания да признаят, че наивната вяра в предлаганите модели за “светлото безметежно бъдеще” на безброй хора беше поставена под съмнение и отхвърлена (справедливо). Също толкова е вярно и това, че очакваното (според прогнозите на демократи и дисиденти) настъпване на гражданското общество, на демокрацията в късната модерност не се състоя. Демокрацията днес се представя и рисува

като една твърде пъстра, неподдаваща се на просто описание картина: многоезична, разнопосочна в традициите, вкусовете и интересите си. Всъщност въпросът “за” или “против” демокрацията тук отдавна не стои и никой не се “тревожи” за липсата на достатъчно основания или “пренебрегнати” интереси. Единственият възможен интерес е демокрацията да се получи, да се усвои в максимален брой общности. Естествено в такава многолика обстановка е трудно да се очертаят тенденции. Или може би все пак има една – постепенно се преодолява илюзията, че доколкото целите на демокрацията са неизменно прогресивни, в тях естествено и непротиворечиво ще се впишат и целите на научния прогрес. Това не се потвърди и днес ясно се знае, че би било невярно да се смята, че конкурентното начало не поставя проблеми пред демократичното общество. Неговото развитие, както показва опитът, е свързано с реструктурирането на обществените отношения, с преориентация и преценка на мислене и ценности, с изработване на нова психика, с утвърждаване на динамизма като начин на живот, с нормите на битието.

В тази преценка отчетливо проличават акцентите, поставени върху човешкия фактор, и необходимостта от неговото преустройство с оглед формирането му като пълноправен субект на социокултурните промени. Особено внимание заслужава постановката за усвояването на прагматизма като начин на живот, защото по същество става дума за единствено разумната поведенческа алтернатива спрямо все по-ускоряващия се темп на промените. Поради всичко това социокултурното общуване става немислимо извън ролята и значението на конкурентното начало. Неговото овладяване се превръща наистина в съдбовно дело, в залог и предпоставка на социалния и личностния просперитет. За да си представим какво означава това, достатъчно е да знаем, че човек трябва да си изработи адекватна стратегия на поведение, в която водещо начало (и значение) трябва да има отношението към промяната и прагматизма. В този аспект принципът на конкурентното начало придобива подчертано етичен смисъл, непосредствено се свързва с проблема за човешките ценности и идеали. Необходимо е да се отчита отражението на прагматичните похвати и средства върху моралните стойности и психичните характеристики на съвременния човек.

Конкуренцията не признава традицията като регулатор, развива се по свои принципи и закони. Това поражда нерядко силни напрежения в масовата психика. Особено видими и силни са опитите конкуренцията да заеме мястото на стабилността в ценностната система. Заедно с това обаче идва и предупреждението, че конкуренцията без устойчивост води до отчуждение и загуба на личността.

8. Скептицизъм, софистика, прагматизъм и субективизъм

А. Бергсон убедително посочва, че в демокрацията "трябва да виждаме просто един идеал, или по-скоро посока, в която да се отправи човечеството. Първоначално тя е навлязла в света предимно като протест. Първоначално изказаните като протестна мисъл демократични формулировки още носят последиците от своя произход. Оказва се, че те са удобни, когато трябва да се пречи, отхвърля и събаря, но не е толкова лесно от тях да се извлече положително указание какво да се прави. Преди всичко те са приложими само ако ги транспонираме в качеството им на абсолютни и почти евангелски, в понятията на чисто относителния морал или на общия интерес, като това транспониране винаги носи риска да доведе до изкривяване в посока на частните интереси. Безполезно е да изброяваме повдигнатите срещу демокрацията възражения и отговорите, които им се дават. Ние само искаме да покажем, че демократичното душевно състояние представлява едно голямо усилие срещу природата"²⁶.

Всичко това, смятаме, е безспорно. Тук заслужава внимание и откровението на З. Бжежински: "Но демокрацията сама по себе си не дава готови отговори на дилемите на социалното съществуване и най-вече на определението за добър живот. Тази роля играят културата и философията, които заедно изграждат ценностите, мотивиращи и формиращи социалното поведение"²⁷.

С оглед на казаното ще се спрем на още един съществен показател. Имаме предвид, показател за това дали отделните личности и (или) групи (общности) са способни да отреагират на

предизвикателството на постмодерността, ще бъде не само възможността (готовността) и реализирането на диалог между тях (в който спорните въпроси, разделящи, отчуждаващи и конфронтиращи хората, теоретически вече са поставени, но на теория и практика решенията са реализирани само отчасти), но едновременно и обменът на мнения със световните културни и философски постижения (образци). От философията, науката, софистиката човек може и трябва да иска да разбере малко по-добре себе си, хората – да се разбират малко по-добре помежду си. Саморазбирането и взаимното разбирателство между хората са основата на всяко човешко занимание, на всекидневния живот на отделния човек²⁸. Но очевидно не е достатъчно дейността да бъде преднамерено субективна, за да бъде успяваща, защото на нея освен социална същност ѝ е необходимо и социално съществуване. Всекидневното съзнание е здраво свързано с грубата практическа дейност, в която се произвеждат и консумират не някакви си “призрачни релации”, а преди всичко конкретни вещи с конкретни свойства. В реалното обществено положение на всеки човек е заложено не само формалното право и нравствено задължение да се бори за своето благополучие, но и необходимостта те да добият реален смисъл и съдържание. Самото преодоляване и недопускане на неуспеха може да се реализира не чрез пожелания, просветителство и нравоучения, а единствено с дела. Дела за все по-голямо изпълване принципите на демокрацията с реално предметно съдържание, дела за създаване условия за оптимално функциониране на пазарната икономика, дела за оптимизиране на системата на социалното общуване. Това диктуват най-дълбоките, общи и нехипертрофирани лични интереси. Само пълното осъзнаване на тази насоченост на човешките интереси и способността да се действа в съответствие с техните изисквания може да ограничи възможността от абсолютизиране на личния интерес, от тотално моделиране и манипулиране; може да внесе нови моменти в дейността на всички компоненти на субекта на социалното общуване. Тук ще обърнем внимание само на това, което е в по-пряка връзка с поставения за разглеждане въпрос. В сферата на социалното управление проявленията на софистиката имат най-широк диапазон. При това те оказват определено въздействие върху различни видове

дейност, които са включени (в една или друга степен) в орбитата на субективизма. Софистите (и мислещите като тях) интерпретират обществения ред и ценностите, които се утвърждават в него, като резултат от конвенция между “силните на деня”; човешкият свят е свят на условността. Индивидът трябва да осъзнае тази условност и сам да се погрижи за своята сигурност и своята изгода.

Постмодерността обхваща всички възможни форми на релативизма и преди всичко – скептицизма и софистиката. Те са възможни при определен тип социокултурна ситуация, когато рязко нараства ролята на индивидуалността при възпроизводството на формите на обществения живот; когато общественият микроклимат създава обстановка, предполагаща и изискваща търсенето на защитни механизми. Софистиката съпровожда определена културна ориентация и по-точно е свидетелство за невъзможността да се решават въпроси тъкмо на културната ориентация. Тя е една от възможните форми на отреагиране на социокултурните различия, противоречия, конфликти, отчуждение, докато пред човека още съществува, макар и различна по сила и тенденция, определена алтернатива. Гражданинът в условията на постмодерността става универсален, в смисъл, че е равен и безразличен пред закона. Справедливостта в обществото трябва да бъде не само разпределена, но и създавана. Това е възможно единствено при съвместяването на “конкуриращите се дискурси” (терминът е на Фуко). Тъкмо съвместяването на “конкуриращите се дискурси” става условие за запазване на демокрацията. Софистиката е причинно обусловена и съпътства релативизма по принцип, независимо от нивото на специално-научната компетентност и реторичния “тренинг” на своя носител. Софистиката гарантира възможността едновременно да бъдат поддържани противоположни позиции. Софистиката обаче си остава средство, а не цел. Тя предлага на човека действена помощ, но не всичко се изчерпва с нея. Последен трябва да решава човекът, отделният човек. Животът непрекъснато му поставя въпроси, на които той трябва да отговори. Всяко негово действие, имащо известно значение, вече е отговор. Чрез всеки от тези отговори човек намира ориентири в света на промените.

Постмодерността дава нови възможности, нов шанс на скептицизма и софистиката. Но завръщането им не е тъждествено на възраждането на античния скептицизъм и софистика. Софистиката може да стане и да остане траен социокултурен феномен, но при една философска (скептико-критическа) същност, дълбоко хуманистична по своя заряд, ценностно ангажирана, съдържаща в себе си критериите и гаранциите за своето използване за благо на човечеството.

Не подлежи на съмнение разбирането, че и в най-далечната социална перспектива и при най-благоприятните условия на теоретико-познавателната информираност относно динамиката на обществените феномени “органическият синтез” от скептицизъм – софистика и прагматизъм – субективизъм ще просъществува. Тук няма място за утопични илюзии. Но е безспорно също, че солидно оправдание имат мобилизираните усилия за изменение на субординацията между споменатите “компоненти” в посока към разширяване на обхвата и задълбочаване на същностното съдържание на информацията относно протичането на социокултурните процеси. А не ще и съмнение, че и философията, и науката днес, в период на динамични социални промени и еуфория, не играят толкова голяма роля в развитието на социалното поведение, но в период на търсене на нови решения тяхната роля ще нараства.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. М и т р о х и н, Л. И. Сб. Философията в съвременния свят, С., 1976, с. 12–23.

² Вж. Д и м и т р о в а, М. Светът на релативизираното съзнание. С., 1990, с. 40–43.

³ Вж. Н u b n e r, К. On the question of relativism and progress science – Man and World, November, 1974; F e y e r a b e n d, P. Against Method. London, 1975.

⁴ Н u b n e r, К. Цит. съч., с. 395.

⁵ К у н, Т. Структура научных революций. М., 1977, с. 19.

⁶ Ф а й е р а б е н д, П. Цит. съч., с. 30.

- ⁷ Спасов, Д. Догматизъм и антидогматизъм във философията. С., 1984, с. 18–19.
- ⁸ Поликаров, А. Относителност и кванти. С., 1963, с. 29–30.
- ⁹ Михалчев, Д. Диалектика и софистика. С., 1994, с. 267.
- ¹⁰ Маркс, К., Ф. Енгелс. Съч. Т. 26, ч. I, с. 385.
- ¹¹ Вж. Митрани, Л. Наука и ненаука. С., 1989, с. 221–230.
- ¹² Бергсон, А. Двамата източника на морала и религията. С., 1993, с. 219–220.
- ¹³ Бжежински, З. Извън контрол. С., 1994, с. 92.
- ¹⁴ Бергсон, А. Цит. съч., с. 77.
- ¹⁵ Витгенщайн, Л. Избр. съч. С., 1988, (6.52).
- ¹⁶ Вж. Кюнг, Х. Религията в постмодерността – в. "Култура" бр. 17, 26. IV. 1996.
- ¹⁷ Вж. Димитрова, М. Цит. съч., с. 46–47.
- ¹⁸ Богданов, Б. Роли, празници и представления. – в. "Култура", бр. 14, 5. IV. 1996.
- ¹⁹ Вж. Попова, Д. Големите утопии и малките егоизми. – в. "Култура", бр. 17, 26. IV. 1996.
- ²⁰ Вж. Попова, Д. в. "Култура", бр. 14, 5. IV. 1996; бр. 17, 26. IV. 1996.
- ²¹ Виеру, А. Преплетени пътеки. – в. "Култура", бр. 14, 5. IV. 1996.
- ²² Ноел, Б. Смисълът на цензурата – цензура на смисъла. – в. "Култура", бр. 6, 9. II. 1996.
- ²³ Богданов, Б. Цит. съч.
- ²⁴ Вж. Димитрова, М. Цит. съч., с. 48–50.
- ²⁵ Бергсон, А. Цит. съч., с. 191–192.
- ²⁶ Бергсон, А. Цит. съч., с. 203–204.
- ²⁷ Бжежински, З. Цит. съч., с. 85.
- ²⁸ Абаяно, Н. Въведение в екзистенциализма. С., 1994, с. 19.